

չարացուած մանուկ զոր ձեռքը հաստելով ապուրի կը խառնեն:

20ԲԲԻԱՆ-ՀԻԻ. — 20րդ տարի հարելու համար չկեալած հոգի մասնաւոր աման:

20ԲԲԲԲ. — 20 մեռուած համար ամառու ընէ շրջութեան ընդեղէնքը:

20ԲԲԲԲԲԲ. — Աշգրտակ:

28ԵՅՄ. (շտեմ) — Բան շտեմած, աղքատ վեճակ մէկէն շտեմութեան փոխանցուող գումար, շահախնդիր (մարդ):

(Հարանոյթի):

ՅՈՂԷ. ՔՍԶԱՄԵՆԱՄ

ՄԱՅԵՆԱՌՈՍԱԿԱՆ

Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւն. աշխարհաբար թարգմաննք եւ լուսարաննք Խորեն եւ. Ստեփանէ: Բ. Տպ. Պետրբուրգ 1897: 8° էէՄ ԾԺԴ: 1 560:

Իբր ութ տարի յառաջ լցրտ ստեան է առաջին անգամ Խորենացու պատմագրութեան լիակատար աշխարհաբար թարգմանութիւն եւ խառնալու ընդունելութիւն մը գառած Հայ հասարակութեան կողմէն: Ինչպէս Մի խօսք մեր նոր ընթերցողներին (էջ Զ-Ժ) կանխաբանութեան մէջ ալ կը հաստատուի, ճիշդ էր ազգային օրագրի մը («Մշակ», 1891, Թ. 27) հայորդած լուրը թէ վեց ամսոյ ընթացքին մէջ 2300 օրինակ վաճառուած էր թարգմանութեան: Երկրորդ ապագրութիւնը՝ երկու տարի յառաջ տրուէն սկսած՝ տարւոյ սկիզբները միայն լցրտ ստեան, կրելով ճակատը 1897 թուականը. (տես էջ 558 դիտողութիւնը): Յուսկով է որ նոր հրատարակութիւն ալ նոյն ընդունելութիւնը գտնէ, այս անգամ աւելի եւս իրաւամբ: Վասն զի երկրորդ ապագրութիւն աւելցրածին առաւելութիւն ունի տաւալուն «հիմնովին սրբաբովանդէս ու ուղղովան» ըլլալով թարգմանիկ կողմէն: Անշուշտունի նաեւ երկրորդ ապագրութիւնը բաւական թերութիւններ, բայց զոնէ թարգմանիկը ջանացած է առաջնոյն շատ պակաս տուրիւններ բառաւ, թարգմանութիւնն աւելի ճշդ, ծանօթութիւնները ժողովրդեան աւելի զիջարամաղց ընել, եւս Այս ամէն մասերուն մէջ հրատարակիչն անփոյթ չէ գտնուած իւր բոլոր նաեւ խիստ ընտելագրութիւններէն մեծապէս օգտուիլ. որ գումարութեան արժանի է:

Սակայն հոս չենք կենար անցնիլ առանց դիտողութեան մը, զոր բոլոր մտերս ուրիշ բանասեր մ'ալ: Գրքին հրատարակութիւնն առիթ տուած

էր իւր ժամանակին՝ բաց ի այլեւայլ մասնախօսականներէ թէ թերթին եւ թէ ազգային միւս թերթերուն մէջ: Ինչեւ ընդամանակ ընտելագրութեան մ'ուսուցչապէս Գր. խալաթեանցի: Խիստ էր անշուշտ այս ընտելութիւնը, որ մանրամասն կ'ուսուցանար զգրքին թերութիւնները, բայց էրն շատ մասամբ արդարացի: Գրեալս կ'ենք նախ թէ ներածութիւնն ինքնուրոյն ուսումնասիրութիւն մը չէ, շատ մասերը թարգմանութեան ջառգուած ըլլալով ուրիշ գործերէ (Պատկանեալ, Էմիլ եւ Լանգուա)՝ այլեւայլ հրատարակութիւններ մնացած են անշիշտապէս եւս. երկրորդ թէ թարգմանութիւնը չափազանց շատ ենթադրուած է Էմիլի առաւելին թարգմանութեան ազգացուցութեան. բաց աստի աշխարհաբար լեզուն ունի շատ անհարթութիւններ եւ նաեւ բազմաթիւ անյաշող փոխաբերութիւններ. վերջապէս երրորդ թէ Դաստիարակութիւնը մեծապէս մասամբ բառացի թարգմանութիւն են Էմիլի ծանօթութեանց, թիւ տեղ Լանգուայի եւ այլը՝ առանց որոշ զանազանելու հեղինակները. գարեհալ թէ խնդրուած են երկար օտարալեզու վկայութիւններով առանց առանց թարգմանութեան, եւս եւս՝ Դայն իոյ հեղինակը ճանչցած է այս թերութեանց մեծ մասին իրաւացի ըլլալն, եւ այս գրութեանէն մեծապէս օգտուած՝ շատ աւելի լաւագոյն եղած է աղբի երկրորդ ապագրութիւնը՝ «Հալիւս մէջ օգուտ քաղցիցը» կ'ըսէ հեղինակը (էջ Ե)՝ ամենայն լուրջ եւ անխախտ զիտողութիւններով եւ աշխատեցիքն ինչպէս օրհնէ զարեհութիւն թարգմանութիւնն եւ թէ ծանօթութիւններն, առանց մասնաւոր ի հարկէ թէ արմատի լրանում է Մովսէս Խորենացու պատմութեան աշխարհաբար ուսումնասիրութեան գործը: Այս ամէն լաւ եւ գովութեան արժանի. բայց ինչպէս նախ միւս մասեւորաւորներն յիշելով (էջ Ե) ի սպաս գտնց առանուած է յիշատակել ընտելագրութեան գրութիւնը Այս թերեւս ակամայ՝ զանցաւորութիւնը տակաւին ներելի է, բայց կարծենք ոչ այն կերպը, որով նոյն գիրքը յիշուած է անդ մը, եւ այն՝ միակ անդ մը, որչափ ստեանը: Ահա այս տեղը (Դաս. 674, էջ 474). «Գր. խալաթեանցը, որի Մ. Խորագրած. մեր թարգմանութեան՝ լուրիկները ընտելագրութեան մասին կարելի էր բան տեսլ, եթէ իր գատարապատմութեան ինքն իր մէջ չլիք ամէն բանիմաց ընթերցողն ալ ընէ (անխախտ զիտողութիւններով օգուտ քաղցիցը ի հարկէ) այս հաստատուած գիրքին շատ զօր է տալիս», եւս եւս:

անշիշտապէս թողուած չէ, այլ անգամ մը յիշուած (Դաս. 674), ի հարկէ այնպիսի կերպով որ՝ ըստ օրի լաւագոյն էր հոն ալ անշիշտապէս թողուել: Այս անգլ է մեծ վերջ յառաջ շարունակ:

1 Յես «Հանդէս Ամբարայ», 1890, Թ. 5, էջ 113-115: — Մի. մեքեն «Մշակ», 1889, Թ. 142 (Ս. Հարութեան) «Կար. Դար», 1890, Թ. 11-13 (Ս. Վարսմա) եւ Թ. 195 (Ս. Յեր. Սալգաթեան), «Մարտ», 1890, Թ. 1, եւս:

2 «Մովսէս Խորենացու Հայոց Պատմութիւնը Խորեն եւ. Ստեփանէի թարգմանութեան» հրատարակութեան Գր. խալաթեան, Պետրբ. 1890, 8° էջ 98 (Չափ սպասուած ի «Ազգայն», Բ. Տարի, Բ. Գիրք, էջ 113 եւս):

քննադատի մը Հանդէպ, որուն՝ ըլլայ նաեւ ինքս՝ գրութիւնն այնչափ օգտակար եղած է զբոյս, այսպիսի օճով բանաստեղծել ներքի պէտք չէր հասնարիլ բանասէրն ինքն իրեն։ Այս կէտիս հետ կապ ունի անշուշտ այն պարագան ալ՝ որ քննադատին ուրիշ մէկ ընդարձակ երկասիրութիւնը նոյն օճով կը յիշուի զբոյս Թառաշարանին մէջ (էջ 27) այսպէս։ «1896 թուին Գր. խաղաթեանը հրատարակեց Մտակալայում՝ Հայկական վեպը Մ. խոր. Պատմութեան մէջ, որով ցանկացել էր նորոգել գիտնականին անունը վաստակել։ Այս զբոյս մասին արժան չենք համարում խօսել. որովհետեւ գործը նոյնպէս տղայական թեթեւամտութեամբ է ներկայացրած Մ. խորենացուն գործ խաբեայ, ստախոս, խարախ եւ այլն, ինչպէս 1893 թուին նոյն թեթեւամտ անձնապատանութեամբ գող եւ խարախ էր ներկայացնում՝ Ղազար Գաղպեցուն, որի մասին այսօր գրուած է, եւ եւն եւն խաղաթեանցի գրութիւնը կրնայ ընդունելի համարուիլ կամ ոչ, իւր կարծեաց համաձայն գտնուիլ կամ ոչ, այս համոզման խնդիր է։ Բայց գրութիւնն մ'որ խորենացայ քննադատութեանց ամենէն աւելի ընդարձակ ու բազմադրանք երկասիրութիւններէն է՝ ամփոփելով նաեւ նոյն խնդրաց մասին թեր ուղեմ կարծիքներն ու ապացոյցները, եւ ոչ յիշուելու արժանի «նորոգել» ու «տղայական թեթեւամտութեան» գրած գործ մը հռչակելը զոնէ — կ'ուզենք զմեզ մեղմ, շատ մեղմ բացատրել։ — ակադաւմ բան է։ Մինքն ընդ հակառակին կը բաղձնայինք նոյն գործը լիակատար հայ թարգմանութեամբ՝ ամենուն մատչելի եղած տեսնել, ի՞նչ է նաեւ ոչ ուրիշ նպատակով՝ գտնել որպէս զի խորենացայ պաշտպաններուն առիթը արուէր անպայմանով ջրելու այն եզրակացութիւնները, ի՞նչ կարելի է։ Աւելի անբերանելի եւ անարդարանալի կ'երեւայ մեզ՝ նոյն քիմիականին փափակեցույ մասին գրած՝ շատ մասամբ բնորոշ երկասիրութիւնն այսպիսի գոյնբերող ներկայացնելը ընթերցողաց։ — Մակայն թողունք այս տխուր եւ հոյ պարանոթեան ամփոփաբեր կէտն՝ որ մեր կարծեօք զբոյսն մեծագոյն թերութիւններէն է, եւ անցնիլը բուն գործոյն։

Գրքին բովանդակութիւնը՝ իրեն երկրորդ տպագրութիւնը՝ ընդհանրապէս խօսելով՝ էպպէս չի տարբերիլ առաջինն, նոյն ըլլալով նաեւ նիւթոց դասաւորութիւնն։ Առաջնոյն մասին ժամանակին խօսումս ըլլալով թերթիս մէջ՝ չենք ուզեր կրկնել այս յառակ բերելով մասնակի պարունակութեան զիտուար կէտերը։ Բայց՝ ինչպէս բոյնք՝ հոս ամեն մաս բարեկիրտութեւն է ի բուն՝ համեմատութեամբ առաջնոյն, թէ՛ Թառաշարանն ու Դոմոսթոնութիւնը՝ որոնք թիւն այս անգամ 868ի հասած է, եւ թէ մանաւանդ թարգմանութիւնը։ Արեւիքս

1 Միայն մասնական փոխադրութիւն եղած է ցոյժմ այս գործին։ Այսպէս Թառաշարանն ու երկու նորոգութիւնը թարգմանած է Լ. Գրիսեփոս Գաղաթառան «Հայկական վեպ ի Հայոց Պատմութեան խորենացայ, վերջ քննադատութեան աղբյուր»։ Ցեւ ի «Բազմակար»։ 1896 (ԽԴ)։ էջ 285—288, 540—544, եւ 1897 (ԽԵ)։ էջ 97—103, 578—585։

արեւմաք հիմնովին արագգրուած է եւ լեզուն աւելի կոկորած, ինչպէս դիւրաւ կը տեսնուի երկու տպագրութիւնները համեմատելով։

Թառաշարանը ճիշդացած է նաեւ անով՝ որ հեղինակը ջանալով է լրացնել մատենախօսական բաժինը, յիշատակելով մի առ մի խորենացայ մասին լայն տեսած գրութիւնքն առաջին տպագրութեանէն ետքն, որ կ'աւարտի 1896 տարեց խաղաթեանցի վերլուիչեւ գործոյն յիշատակութեամբ։ Մատենախօսական բաժինն (տես յառկայէն էլ ԼԵ — ԳԴ) համեմատաբար լիակատար է, չհաշուելով մանր թերութիւններն եւ պակասները։ Այս մասին խառնապահանջ պէտք չէ ըլլալ։ Հայկական քիչ շատ լիակատար գրագրարան է հեռի եւ այն «անգարապ ստատեղական կեանք վարելով» (հմմտ. էջ 558) նաեւ տպագրութեան տեղէն հեռու բնակող հեղինակը կը ստուգուի գիւրին չէ խորենացայ մասին եղած ամեն չուն նոր գրութիւնք՝ որոնք թիւն արդէն շատ մեծ է, զգուշելու իշխատակել, եւս առաւել օգտուիլ գործածութեանը։ Ինքն իսկ հեղինակը կը խոստովանի թէ այլեւայլ գրութիւններ՝ զորոնք յիշած ալ է, չէ ունեցած առեւտր գործածութեան, այսպէս Նորայրի «Քննադատ» գործքին Բ. պարբ. (տես էջ 21)։ Աւելի եւս գժուար էր՝ քանի որ տպագրութիւնն երկու տարի յառակ սկսած էր, գործածակ նոր ժամանակ լայն տեսած աշխատութիւնները, որոնք թերեւս նաեւ հեղինակին տեսու-

1 Օրինակ համար յիշելով 1 առեւտր գործ. թարգմանութիւնը կ'ըսուի թէ Բառաշարանը «քննադատաց այս աշխատութիւնը» (էջ 2Բ.) բայց ինչպէս զբոյս յառակ բերանած արագու ալ կը ցուցնէ, Բառաշարանի թնդապատութիւնն ուղղուած է 1 առեւտր ուրիշ մէկ գործքին, այսինքն տնոր սխալաշատ «Հայկական Զառաշարան» (այ. Արեւիկա 1881, էջ 180), ուր իրեն ընթերցանութեան նիւթ գրուած է խորենացայ ամբողջ Բ. Գրքը։ — Էլ ՂԱ—ՂԲ կը կարգանք թէ Լ. Բ. Մարգարիտին իւր «Ցեւութեան Սեղանաբար» Պատմութեան Մ. խորենացայ աղբյուր, գործքին մէջ՝ «ցոյց տուել թէ Փիւ. Տէր-Խոսրով Գրիգորի ի՞նչ եղած էր, այլ Դ. Գրքը՝ ամբողջ Եւսեպիմոս Կիլիկի կամ Եւսեպիմոս Կեսարացու գործն է, որով հերքուած էր պ. Կարէրի կործինը, Բայց առի շփոթութիւնն ըլլալու է։ Տեր-Կիլիկի Կարէրի Պարտիկի Կարէր հեռ. էր. (Կիլիկիայ թարգմանիչն ուրիշ ան է՝ Աստ. Գրիգոր Զորայրեան)։ Իսկ Լ. Բ. Մարգարիտին կ'ուզէր ապացուցանել թէ այն վարդապետը Սիւրբանն ալ հին է, իւր կործինը Եւսեպիմոս, ուստի խորենացի կերպ ուղղին ընթերցան օգտուած ըլլալ։ — Սիւրբանայ մասին գրութեան մէջ յիշելու է նաեւ Նորայրի գրութեան «Հայեպի», 1893, էջ 273—278։ եւ ուրիշներ։ — Յիշատակութիւն չենք գտնել նաեւ շատ մ'որիշ գրութեանց որ այս կամ այն մասնական խնդիրներով կը աղտոյն. այսպէս խորենացայ եւ Կալիսթոսեան աղբյուրի մասին գրած են Գրիգորեանց, Լ. Ս. Սարգիսեան, «Քննադատ», Լ. Բ. Մարգարիտ եւն. որոնք մասին ընդարձակորէն տեսնուի եր Կալիսթոսեան մեր քննադատին մէջ (այ. Արեւիկա 1892, էջ 42—84)։ Աւելորդ կը համարենք յիշելու Ցեւ ուրիշ պակասները. ընդարձակ ցուցակ մը (ի հարկէ ոչ բոլորեմն լիակատար) տեսնուի մեր «Ցեւագիր», Կերմ. 184—185, հ.Պ. 1119—1120, հմմտ. էջ 699—700, 824, 925—927 հ.Պ.

Թիւրք գոնէ զիւ մ'ալլալլէին, ըսին որ տասնը
ցուցցին Տայազէտ Կարիէրի ուղղութեան շնչու
թիւրք, Կարիէրի անխաղտ ծեփքը սպասած Սա-
լապապ Եփէշ. Պատմութեան Հրատարակութիւնը
լոյս տեսաւ արեւմա՛ք՝ ինծմով Մետրովպոյ Վ. Տէր-
Մովսիսեան, եւ այն՝ Մեծ ու Փոքը Սիկրատ Ի միա-
սին, միանգամայն Սեղեւստորի վաղէն, ամբողջ
լուսաբանուած ծանօթութիւններով եւ ընդարձակ
Ներածութեամբ՝ Նոր զարկ մը տուաւ այս Հրա-
տարակութիւնը քննադատութեան, որոշող մէջ
յատկապէս յիշելու է խալթիւնացի նորագոյն
գրութիւնը՝ Եթէ Հեղինակին Տաղոյ շերտայ այս
յիշեցը Միւրաւան՝ խորհնացու ժամանակ որոշե-
լու նոր փորձ, յօգուածն,՝ որ՝ անկախ առաջնէն՝
միեւնոյն եղբակցայեան իր յանգի, այսինքն՝
«678 խոչնդ յառաւ խրեմեցաւ—Հայոց Պատմութիւնը
էր»՝ Կարիէրի կործին անգամ մ'ալ Հաստա-
տելով։ Անխաղտակ պէտք չէ թողուլ զարմանք
Կարիէրի նորագոյն գործն Սեղեւստորի զուցցին եւ
խորհնացոյ անոր Հետ ունեցած աղբորին քննու-
թիւնը, որ լոյս տեսաւ նաեւ Հայերէն՝ եւ որուն
զապղիւրդին բնագիծն արդէն 1895ին լոյս տեսած
էր։ Յիշելու է նաեւ Ն. Մառ. Տայազէտին նոր
գրութիւնը զարմանալ Մ. խորհնացոյ մասին՝ առ-
թիւ քննութեան խալթիւնացի «Հայկական վէպ»
եւն երկախորութեան։ Թողլով վերջապէս այլեւ...

1 Սփրտապ Սեղեւստորի Եփէշ. Պատմ. Թարգ-
մանեց Փիլիք Տիրակցի, եւ Պատմ. Գործք Ս. Սեղեւ-
ստորի կողմ. Հռոմէական, Թարգմանեց Սեղեւստ. Գործքի
Չորրորդեւն, եւն. Հար. Ա-Բ. Եփէշ. 1897, 8^ր էջ
ճԱ—834։ Դարձեալ առէ «Սփրտապ Պատմ. Եփէշ.
(անոն Պատմ. Փորք Սփրտապ) եւ Վարք Ս. Սեղեւստորի»,
եւն, առանձին տարած՝ անդ 1897, էջ ԻԱ + 220։ —
Այս տպագրութեան եւ նրա տպագրած ձեռագրին այլեւս
տարբերութիւնքն Հասնումանով Հրատարակեց Սահակ կոյ.
Խալթիւնացի «Արարտ», 1897, էջ 408—410, Հմտ. անդ
410—411։ — Յիշեց նաեւ. Հ. Բ. Սարգսեան, «Սփրտապ
Հին Թարգմանութեան Հրատարակութիւն եւ Մ. խոր-
հնացի» «Բաղմալեզ», 1897, էջ 565—575։

2 Գր. Խալթիւնացի, «Պատմ. Խորհնացոյ նորագոյն
աղբի բնագիծ մասին քննադատական ուսումնասիրութիւնը»
Վիեննա 1898, 8^ր էջ Ի+53. (Սեղ. Մառան, նոյնը ԻԵ)։
«Հանգի», 1897, Թիւ 10—12։ — Հմտ. զարմանալ Խա-
լթիւնացի «Պատմ. Խոր. եւ Իւր աղբի բնագիծ», Գր. Առ-
տուածարան, Ի Թերթի «Արարտ», 1897, էջ 531—539։

3 Յն. «Արարտ», 1897, էջ 422—424։ Ի Գրքայ կը
խոստացին նոր գրութիւն մը Միւրաւան, որ տակաւին
լոյս տեսած չէ՝ որպէս գիտելու։

4 A. Carrière, La légende d'Abgar dans l'Histoire
d'Arm. de Moïse de Khoren եւն, Պարիս 1895։ —
Թարգ. Հ. Գորք. Մեծեփիւնեան (Մասնախաղտական ներա-
մի թիւմ մը Թարգմանչի) «Ազգարտ. ճոյքը Մովսէս
խորհնացոյ Պատմութեան մէջ», եւն, Վիեննա 1897
8^ր էջ ԺԵ+107. (Սեղ. Մառ. ԻԲ)։ — Կարիէրի «Կորա-
գին Աղբիւր», ու անոր «Գաւելուած», ալ լոյս տեսած
են առանձին տարբերակով թէ՛ զարդ. եւ թէ՛ Հայերէն
(տես Սեղ. Մառան. Ը եւ ԺԴ)։

5 Ն. Մառ. «Ի քննադատութիւն Պատմութեան
Մ. խորհնացի» Տեառ. Մ. Գր. խալթիւնացի «Հայկական
վէպ», եւն. Պարիս. 1898, 8^ր էջ 43. (Հասնուած Ռուսաց
«Բաղմալեզ», Թերթի Թիւ 1 եւ 2 սյու 1898 տարւոյ)։ —
Իրաւով էր որ այս երկը Հանրամատչելի ըլլար Հայ
Թարգմանութեամբ։

այլ յօգուածները՝, աւելորդ չէ յիշել առաւել
երկախորութիւն մ'որ միանգամայն սպաշողը է թէ
ուր պէտք է փնտռել խորհնացոյ անաղագս նա-
խապատմական զոյնքանի յարգը, որոշող ուրիշ
ձեւով ու վիպախառն գիմնիկ տակ յաճախ պահած
են Հնադոյն անցնելու մը արտ տուտելը։ Այս
գործն է Մ. Նիկողայի գիտնականին «Անգրիւ-
կոսի բեւեռագիր արձանագրութիւններ, երկախ-
որութիւնը» (Մոսկ. 1896), որմէ ընդարձակ լու-
սաբանեց թարգմանեց ու հրատարակեց Ն. Գով-
Հաննիսեան։

Խորհն. կոյ. Ստեփանէ խորհնացոյ ջերմ
պաշտպաններն է Իւր յառաջադրութիւնն ան-
շուշտ ուսումնասիրութիւն չէ յիշեալ խնդիրներու՝
յառաջ բերելով սպաշողին կամ ջերմով նորա-
գոյն քննադատութեան փաստեր. այլ պարզապէս
ամիսփոփեմն է խորհնացոյ անին, ժամանակին
ու գրութիւնը մասին յայտն յայտնուած կար-
ծեաց, այն ինչորդ մասին եղած ընդարձակ նոր
գրականութիւնն ալ մի առ մի յիշելով։ Սակայն կը
տեսնուի որդ՝ որ Հեղինակին ամենեւին Հասնու-
թիւն չէն եւ զինք կը զայրացընեն խորհնացոյ մասին
բազմաթիւ քննադատական հետազոտութիւններ,
որոշող ուղղութիւնը Համայնքի չէ գրաբեր ի վեր
ստորդ անաղագսութեան։ Ասոց մասին կան տեղ
անդ նաեւ այնպիսի բացատրութիւններ, որոշող
պէտք չէին ըլլալ մեր կարծեաց, մանաւանդ թէ
պէտք էր երախտագէտ ըլլալ անոյն նկատմամբ՝
որոշող անկեղծօրէն կ'աշխատին կատարել Հայ ազ-
գին պատմութեան քննութիւնը, որ միեւնոյն վեր-
ջին տարիներ անփոյլով եղած էր, եւ յիշեալն Հա-
նէ աղբի ճշմարտ պատմութիւնը, ինչպէս ամէն
զարգացեալ եւ Հասուն ազգերն բրած են։ Չինացի
չինք վերջապէս։ Օրինակի Համար յառաջ բերելով
Մարիբան ինչորոշ նկատմամբ այլեւս քննիչնե-
րու կարծիքները զարգրման մինչեւ Գարապե-
տեան եւ Էմին (էջ ԾԴ եւն) կ'աւելցուի։ «Այս
գիտնական քննութիւնները յետոյ տարխու-
թեամբ արձանագրուած ենք որ 1896 թուին...
անակնկալ գէպով գտնուեցաւ Մար Աբարի պատ-
մութեան ասորագիր ձեռագիրը... որը պիտի ցնդէ
քաղք նորաւոր եւ գաղտնիք...։ Նորագիւտ ձե-
ռագիրը, գրականապէս Հաստատելով Մար-Աբարի
գոյնութիւնը, ծախէ եւ փոխէ եւ զարմնուած քանա-

1 Հմտ. Գ. Գաղաշեանի քննութիւնը պատմական
տեսակետով՝ Մ. խորհնացոյ եւ Բուզանդոյ Համառու-
թեամբ՝ «Հանգի», 1897, էջ 83—88, 118—123, 137 եւն.,
257 եւն. — Ե. Տեղաւ, «Մ. խորհնացի եւ Լու-կոյ», եւն.
«Բաղմ», 1897, էջ 5—9 (Թարգ. Հ. Ա. Տիրակցի)։ —
Հ. Ղ. Ալիշանի «Հին պատմական Մ. Պովսի խորհնացոյ»,
«Բաղմ», 1898, էջ 165—174, միանգամայն տեսութիւն մը
նորագոյն հետազոտութեան ի պատասխանի։ Թերթիւն
սահուն ունով եւ գեղեցիկ գրուած բազմաթիւ պատմական,
Հրատարակեց մտերմ Մ. Հաղաշեան «Ամառային նա-
մակներ», Մոսկ. 1897, 8^ր էջ 200, որոշող եւն մասը
խորհնացոյ պատմութեան վնայ կը գտանուի. (յատկապէս
էջ 18—121)։

3 Յն. «Բաղմալեզ», 1897, էջ 157 եւն., 183 եւն.,
241 եւն., 287 եւն., 363 եւն., 401 եւն., 457 եւն. եւ անոյն
կից՝ Թարգմանչի խորհնացոյն Թիւրք. «Մ. խոր. ըստ
բեւեռագիր արձանագրութեան» անդ, էջ 525—527։

զան բազմաթիւ պորտուգալացիներ Մ. Խորենացու անկեղծութեան եւ ճշմարտութեան մասին, եւն. (տես էջ 141) Ուրեմն պարզապէս «պոստաւածսն, եւ ըսողս այն Հանձարեղ քննիչները (Լաւրոզ, Բատրմբուր, Գաթըրճեան, Պատկանեան, Գուռլմբուր, Լիմին, Գարազաշեան, Կարիբեան), ուրոյնմե օմանք Մարիբաւի դործ մ'ըղունելով Հանձարեղ՝ չեն երկայրիբեւելով թէ Մարիբաւի անուամբ խորենացւոյ պատմածներուն ստեղծիչն ինքն է. եւ արդեօք այն «Հնասէր անհետազոտողներուց արդէն Հինցած ուսաներէն, գաղղիներէն եւն ծանօթութիւններուն թարգմանութիւններն են Հանձարեղ ցուցումներ այն «գիտական քննութիւններուն» այնպիսի արդիւնքներուն դիմաց, թէ ապաքին յայն բազմաթիւն Լիմինն է՝ որուն 1858ին մէկ գրածն՝ ինչպէս անոր «Աւագ Հնոյն Լայտաստի», դորոյն մէջ ի նպաստ Մարիբաւի բռնածներն՝ այնպէս եռանդամբ յառաջ կը բերուին ուրիշ տեղ մը (էջ 107-108) ընդդէմ Բատրմբուրի, յայն իսկ այդ Հայտանութիւնը պէտք էր կարծեմ զոչնչացնել որ ամէն նորադոյն՝ թէեւ Մ. Խորենացւոյ նկատմամբ բացասական՝ քննութիւն փոփոյս տրչալին կարծ կըրպով «նորահեւ», «պոստաւածսն, եւն չմիտուէր. Լիմինն պէս բազմահմուտ անձ մը, որուն խորենացւոյ մասին ունեւցած արդեանց ամենամեծ վկան է նոյն իսկ այս աշխարհաբար խորենացին, երկուր ժամանակ ալ պաշտպան ըլլալով Հին աւանդութեան՝ իւր Հետազոտութեանց Հետեւութեամբ որ մը կու գայ կը յանգի ճիշդ Հայտանակեղապատմութեան ժառելով նաեւ Մարիբաւի մը գոյութիւնն իւր վերջին գործոյն մէջ. (Մ. Խոր. եւ Հին Հայկական վէպը, Մոսկ. 1881.) Ըլլայ նաեւ «Լիմ ընդլով քանի մը իսկական քիչ Համոզել ապացուցութիւններ», Այսպիսի երեւոյթ մը «նորահեւութիւն» կամ նման բացառաբանութեամբ մեղին» արդէն տարապայման է եւ զիպոսիւն բառարանին մէջ երբեք մաս դատած չէ. Այս կէտը կը շեշտեմք անոր Համար որ քիչ չեն զարգանք բանասիրողները՝ որոնք ըլլայ խորենացւոյ ըլլայ միւս մասեանաբաց մասին՝ յայտնուած որեւէ կարծիք, որ սիրելի աւանդութեան եւ ինքնահաւանութեան Համեմատ է, կարծեա իրեն Հայրենասիրական պարտք մը կը Համարին աւելցնելին գոցել, եւ յամենայն դէպս իրեն եւն հիմն, «նորահեւ» «նորահեւութիւն», եւ չմիտուէր ինչ ներկայացնել. մինչդեռ իսկ գիտական ասպարեղի վրայ պէտք էին միայն ապացոյցներ խօսիլ. Չեմք գիտել ինչ փողովներու բան կայ, ինչմէ փոխանակ «Հայութեան ոգին» «Արդարութիւն, դատաւոր կը

կոչուի «դատարան», քննադատի մը դէմ, վտանգ վերջին բազմաթիւ փաստերով կը շնայ ապա ցուցանել թէ խորենացւոյ անուն կըրդ Պատմութիւնը է—Ը դարու դործ է, եւ ոչ Ե դարու՝ ինչպէս անոր Հեղինակն ինք զինքը ներկայացուցած է. թէ յամենայնեւայլ աղբիւրները չսխալելով (Բուսզանդ, այսմ նաեւ Մակրատ, Վալք Սեղբերտորի եւն) կը յիշէ ուրիշներ, որոնց պատմածը շատ տարբեր է քան իրենք, որովհետեւ յամենայնեւ մեծաւմեծներ եւ ընդլայնումներ ընելու սովորութիւն ունի Հեղինակն՝ ամէն միւսնոյն դրօշին ներքեւ անցնելով (Գարսեմա եւն, նոյն Մարիբաւ, թէեւ արդեանք ուրիշ երբեմն շատ կասկածելի եւ նաեւ զուտ վիպական աղբիւրներ (Վայլիս թինէս) քաղած ըլլայ գանձիք. թէ յամենայնեւ եւն փառնուր ու շինութիւնը, ժամանակագրութեան վրչակը, վիպականաց աւանդութիւնն եւն Լոտիք անշուշտ ուն թերութիւններ են. բայց յանցանքը քննադատինն է որ կ'ուսումնասիրէ դատելը՝ լուր յուրին, սուսը ճշմարտեւ գտելու համար՝ Գիտութիւնն անողք է եւ այսպէս ալ ըլլալու է, եթէ չ'ազգուր վկայեցով եւ առաջնորդներով անանք՝ Այս «քննիչը» ճամբով միայն կրնանք յուսալ որ մ'ունենալ ճշմարտ պատմութիւն մ'ապրին սկզբէն մինչեւ վերջ, նոյնպէս ճշմարտ պատմութիւն մը գրականութեան, փոխանակ զոչնչացնել եւ աւանդական կեղծիքներու, որ ողորած են գարեթի ի վեր մը գրականութիւնը եւ մը անքննադատ գրչինքն երկասիրութիւնները, եւ ծաղրելի բնած մը պատմութիւնը գիտնց առջեւ՝ Եւ չկարծուի որ տոով յամենայնեւ թիւն մ'եղած ըլլայ ճանտեպարին կամ ազգին՝ Օրինակի համար խորենացւոյ Պատմութեան պէս իւր ամէն թերութեամբ Հանձարեղ՝ միշտ Հանձարեղ եւ ստուգիլ գրական արժանիք ունեցող, մեծ ջանասիրութեամբ ու Հմուտութեամբ գրուած եւ բազմաթիւ յարգի տեղեկութիւններով իւր դործ մ'աւելի մեծ պատիւ կը բերէ Հեղինակին, եթէ ցոյցմ ամուլ Համառութեամբ է գարուն լոյս տեսած ըլլայ, քան Ե դարուն զոր ոտով ենք գրականութեան ծաղիկալ ժամանակաւմիջոց մը համարել, որ Հանձարեղը չէին պակսել. — Ասի բուն ի Հարկէ չի նշանակել թէ պէտք է ամէն նոր ազգացոյց կրկին ու կրկին ընել, կընել անոր արժեքը, եւ բոս այնմ մերժել կամ բարեմիտել. բայց միայն գիտական անաշուշտութեամբ, առանց յայտնուած ուղոյն եւ ցած իրից, ճշմարտութիւնը փնտռելով ու որ ալ գտնուի, յոգուած թէ ի նրա մը սովորական եւ մը ինքնահաւանութիւնը փայտայտղ աւանդութեան

Մարիբաւայ անուն կըրդ ժամանակագրութեան մը գիւտն անշուշտ ինչ ինչ բան էր փոխել, բայց թէ «նուս ու փոխ» պիտի գարեթին ըսող քննադատութիւնը ապարդիւն անկնկալութիւն մըն է. Գաթըն արդէն առաջին ժամէն կրնար Հաստատել, որ Մարիբաւայ նորապիւս գործոյն եւ խորե-

1 Ինչն իսկ Հեղինակ յառաջ կը բերէ (էջ 14) Գարազաշեանի խօսքը թէ «Զ բաւորօքն առանց Հատանանութեան, թէ խորենացին ունեցած Մար-Արապական անուն ուսումնասիրելու կամ յայտնելու գրածն ընտելին ժամանակէն չայոյց իրեն Հին բաղդակոս աղբիւր քաղուած Ըստ նշաններէ կը ստանի սակայն, թէ նոյն ինչ խորենացին է, դէմ մեծաւ մասամբ, Մարաբաւան պատմութեան ստեղծիչ՝ Մատանագրական նեւ գրչիւնը, որ մեծ արատ է առ մեք, սովորական եր առ նախնայ, եւն զիւրին կէտեւ ճայնակ է արդէն Փարպեցի (էջ 7 եւ 14):

1 Հմում. «Բազմ», 1898, էջ 174, եւ նման բացառաբանութիւններ յառաջ ուրիշ գրականութեան մէջ ալ:

նաղույ այն մասերուն մէջ՝ զորոնք անկէ առած կ'ըսէ, «չօղփման շատ քիչ կէտեր», կան եւ արգելէ զուս նորագոյն ալ չեն, ջանի որ այն ամէն հաստատոտողը արդէն կային Միջուկէն Ասորոյ նոսէ հայ թարգմանութեան մէջ, թողով նաեւ միւս ասորի ժամանակագրութիւնը։¹ Ըստ այսմ խորհրդային Մարիբադի երկն ալ այնպէս գործածած ըլլալու է, ինչպէս Ղարուբան եւ միւս աղբիւրք, որով լիովին կ'արգարանայ զարագպանի, զատականներն եւ այլոց՝ կարծիքը, ինչպէս նաեւ յետնաւ իմինի եւն։ — Բաւ համարելով այոջպին, ջանի որ մեր նպատակը չէ խորհրդայն ուսումնասիրութեանց տեսութիւն մ'ընել, անցնել խորհրդայն աշխարհարար թարգմանութեան։

Բոլորովին բարեփոխուած է, բարձր, աշխարհարար թարգմանութիւնն այն երկրորդ տպագրութեան մէջ, Անշուշտ ասկտին շատ բան կոյ կոկեւն ու յիշեալ, որպէս ի՞նչպէս թարգմանչին եւ ճիշդ եղած է ըստ իր խառնադասութեան (էջ Գձ—Ճ)՝ մէկ կողմանէ պահօր խորհրդայն ոգին իւր ամէն գրական յատկութեանց, միւս կողմանէ ըստ խորհրդայն բնագրին համընթաց գտնուելով՝ դիւրմբունքի աշխարհարարի վերածուի գիրքը։ Թէ այս նպատակին համար զգուար է՝ ի՞նչուոնիք, բայց թարգմանչին փոյթն ըլլալու է՝ կրկին եւ կրկին տպագրութեանց մէջ, զոր կը մայլմըն, հետզհետեւ այն նպատակին մեծնալ։ Եթէ կարելի ըլլայ մեր հին պատմագրութիւնները, զիստուարար խորհրդայն եւ Եղբէ, ինչպէս նաեւ կրօնականներէն Աստուածաշունչն, որ ամենէն ասելի կարգացուող գրքերէն են, այսպէս բուն «գառական» աշխարհարարի մը փոխադրելով ընդհանրաբարն, մեծ թիւով մ'առած կ'ըլլայ արդի լեզուի զարգացումը, եւ զգրական միաձեւ լեզու մը վերջնական կերպարանը կրնայ առնուլ։ Այսմ ի հարկէ այսպիսի անխալաթիւնն որ տակաւին շատ հետեւին։ Օրինակի համար խորհրդայն թարգմանութիւնն, նեմագրելով ալ որ լիովին կատարելաւ եւ օրինակին ըլլար, կրնար Հայոց մայրն մէկ բաժնին համար ընտելական ըլլալ, ջանի որ արեւելեան բարբառով է։ Որչափ ալ ջանացած ըլլայ թարգմանիչը նաեւ արեւմտեան Հայոց մաս-

չեղի լեզուա փոխադրել, հիմնովին արեւելեան մնացած է լեզուն՝ ինչպէս բնական է։ Միւս թիւին պահպանելու համար, կ'ըսէ Խոր Գառապէսնին մէջ (էջ Ի—Ը), պատմական ըստը կատարեալ ձեւով գրեցինը, մինչդեռ մեր պատմահայրը գործ է ածում անդաւր ներկայի հետ կատարեալ եւ կատարեալ հետ ներկան։ Այլեւ արանով գուցէ մեր թարգմանութիւնն ասելի դիւրմբունքի լիովին իրից անխալաթ եւ անսովոր ու մասնիկին հասնալիցելով անդաւար, եւն։ Այս ամենը յաղի խորհուրդ է. բայց՝ ջանի որ երկու բարբառներն այնչափ հետեւ են ասկաւին իրարմ, անկարելի է որ չգտնուի շատ բան արեւմտեան Հայոց անսովոր։ Չենք խօսիլ ըստը եւ այլ քերականական ձեւերու մասին որ արեւմտեանց նուազ անսովոր չեն, օրինակի համար՝ «սատակցեցեց» (էջ 36), «նոս» «դիպեցեց» (էջ 30), «հաղանդեցեց նոս» (էջ 58), «հաճեց կրկին մինն ասել» (էջ 8), «կենսի» (էջ 18) եւ անթիւ նմաներ։ Ասոնք եւ նմանք զոնէ անհասկանալի չեն կրնար ըլլալ։ Բայց կան շատ տեղեր ու զարմուածներ՝ որոնք իր տարակուսիչը թէ այնպէս գիւրթեմամբ եւ առանց չիփթուութեան հասցուին արեւմտեան բարբառը գործածող բաժնագիրն անձերէ, օրինակի համար (էջ 54) «այն քաղ եւ պիտանի մարդիկ ներկից զգլի ինչը բարեկամներին գրաւեց» (բարեկամներ՝ ըստ արեւմտեանց)։ Կամ երբ խորհրդայն (Ա, Ժ, էջ 93)¹ խօսքը թէ Հերովդէ Փասայել կողարը վերադարձ ինչպիսի «իսրայէլ զարեալ զգլուի իւր գլորի»՝ կը թարգմանուի այսպէս (էջ 107) «Փասայելն իսրայէլի քաղաքէն Գառապէսն, որ իսրայէլի հաղանդեց նոս» նաեւ մեր վերջնական ընտելչը, բայց կը կատարեալ թէ բուն արեւմտեանց, որոնց բոլորովին անսովոր է բացատրութիւնը։ Թերեւս կարելի եր այս գտնարութիւնը ալ հարթել։ Ասելի դիւրմբունք զգուշանալ շատ տեղ այն շատ մը աւանդականութիւններն՝ որոնց պէտք ալ չկայ, մանաւանդ այսպիսի գրական գործի մը թարգմանութեան մէջ, ի՞նչ պէտք կայ՝ օրինակի համար՝ թարգմանել (էջ 43) «աղբիւրներն խառն զոնանցներ», ուր նոյն պաշտօնը կը կատարէ «յոսան» ալ։ Այսպիսի թողուցը թարգմանութեան լեզուի եւ ուղղագրութեան ինչպիսի անսովոր, որոնց կ'իյնայ ջննել։ անցնիչը բուն թարգմանութեան։

Թէ շատ գտնար է՝ եթէ ոչ յաճախ անախարել, աշխարհարար թարգմանութեան մէջ ցուցաբերել խորհրդայն սկզբնաղբին բոլոր գրական զեղեցկութիւնները, անոր սեղմ ու հոծ ոճն եւ

¹ Տես Դարեկի յօդուածը՝ «Հանգստ», 1897, էջ 2-5) — Ընդարձակ ուսումնասիրութեան մը զոր կը պատարածուէ Հայագիւրը, տակաւին լլու տեսած չէ։

² Այսպէս ֆետտեր Հայագիւրը, որուն խորհրդայն վրայ գրածը (Կերէլ «Հայագիւրութեան», մէջ, տես «Հայագիւր Անաստասիոսի ինչը Հայագիւրն Պ. ֆետտեր», ինչպէս 1895, էջ 90—105) կը սիւն խորհրդայն Պ. ֆետտեր, ինչպէս նաեւ անոր «Մար-Արքա Միտրեանցի գիրքը, յօդուածը (տես անդ, էջ 31—45)։ Պէտք էր սիւն նաեւ «Միտրեանցի կողմէն Մ. խորհրդայն զոյժ, յօդուածն» ուր նոյնպէս կ'ընդունի Հայագիւրը Մարիբադի անուն կը զգրի ինչպիսի (տես անդ, էջ 1—11)։ Այսու հանդերձ նոյն Հայագիւրն եւ որ խորհրդայն մասին նոր քննադատութեան քերականութեան միւս արդեանց մեծագլին մասն ալ արդարեայ կը գտնէ, յատկապէս «Կեղծ-Մովսէսի» պատմագրութեան Ե գրքին կանոնի չքաղը, զեղեցիկ անտարբիւն մ'ընելով 1893 թուին նոյն մասնագիրն ժամանակին ու երկարութեան վրայ (տես «Մովսէսի խորհրդայն, հաստատե՞լ անդ, էջ 17—80)։

³ Այսպիսի եւ յաղորդներուն մէջ խորհրդայն ընդգրկն էներ կը նշանակեց Պէտտերը 1843 տարւոյ հրատարակութեան համեմատ։ Պէտտերը տպագրութեան գործածած է թարգմանիչն ալ եւ թարգմանութեան հիմն առնելով զայն՝ միանշանակն ալքի ասելու ունենալով կարելիեանք թարգմանութիւնը. (էջ ԳԵ ԵԵ)։

⁴ Թարգմանչին հետեւած ուղղագրութիւնը որոշ կը տեսնուի, եթէ սիւնը «ամեն», «կու», «գառապէսն», «նայոց կարծեմ», «ապրան», «Երապա», եւ ևն։ Համալին Արեւելահայոց շատ գրեցներու եւ թերեւոր։

գեղեցեցեալն աստիժիւնները, համադրած ենք: Որչափ ալ թարգմանիչն պարզըն ու ջանքը ըլլալու է բնագրին ոգին ներշնչել նաեւ իւր փոխադրութեան, միշտ մեծ վիճէ մի պիտի մնայ ձեւաշաշտ գորտար բնագրին եւ արդէ աւելի արքամանական լեզուաւ թարգմանութեան մէջ: Սակայն կարծենք թէ յաճախ թարգմանիչն ալ տկարացուցած է իւր փոխադրութիւնը՝ չպահելով բնագրին ասուգրութիւնն երկար ջրհոսներով, խօսքի մը բուն ազդեցիկ բառը դուրս թողլով, պարբերութիւն մը համարառեալով եւ իւր թարգմանութեան աւելի յարատեւեան երեւոյթ տալով: Ահա քանի մ'օրինակ: Յորջալ համար կ'ըսէ խորհրդային (Բ, ք, էջ 79) «Բայց եթէ կամիմ, օտէմ եւ եւ յաղթս նորա մայալ եւ հղան, որպէս Պարսիկը վասն Ռուստամի Սազմի, եւն: Ասոր տեղ ինչ տկար է թարգմանութիւնը (էջ 89) «Բայց եթէ կամեաւմ եւ, այնպարմա եւ տակաւ բաներ կը պատմեմ նորա մասին», եւն. ուր գծուաբար թիւն չկար բնագրին գտնել «ստեմ», եւ «փորցն» բառերը պահելու: — Ասմ խոր. (անդ, էջ 79) «Եւ ի սաստիկ պատառամեմ ջուրը ընկզկին նաւը ոչ սակաւը, եւ ամբարձուցն լայնաց» որ ի պատառամեմ ջուրը, վարէ զմիացեալ նաւու բազում մընաւ, որուն թարգմանութիւնն է՝ (էջ 90) «Եւ ջրերի պատառումից սակաւ նաւեր չեն ընկզկել, եւ բարձրացած այլեւնոր մնացած նաւերին ջրէլ եւն շատ մընենը», ուր դուրս մնացած են նաեւ «որ ի պատառամեմ ջուրը, բառերը: — Արտաշէսի համար կ'ըսուի (Բ, ք, էջ 84) «Այլ յայտն եւ յիշեալու քար ըստ մարգարծի կարկաւ» նշան բացմութեանն թողուլ, թարգմանութիւնը շատ տկար է ազդեալութեան կողմանէ (էջ 96) «Այլ արտալութեան նշան թողնելու անցած տեղերում» եւ ինքնաներոս հրամանով էր մարգարդուն մի մի քար գիցել: ի նախ միմի անտվար կ'երեւալ «... մի մի քար գիցել: Բացառութիւնը երկրորդ խօսքին ազդեալութիւնը դուրս մնացած «կարկաւ» բառին վրան է, ցուցընելով որ այնչափ էր բացմութիւնը միջեւ «մի մի քար» ձգելով ալ մեծ կարկաւ մը կ'ըլլար: Աստիճ ինչպէս նաեւ յալորիւս յառաջ բերուելու քանի մ'օրինակներն ալ՝ նոր թարգմանութիւնն հարեւանքի ալքէ անցնելու աստեւ ըստ դիպաց մեր առջեւ ելած են, էթէ յատկապէս ուղէ մէկը բնագրին ու թարգմանութիւնն մի առ մի համեմատել, որ նոյն իսկ գրքին կատարելութեան եւ աւելի օգտակար ըլլալուն համար արդեւ նաւոր այնատեւութիւն մը կ'ըլլար, անշուշտ շատ աւելի մեծ քանակութիւն մը պիտի հաւաքէ տկար ու անցոր թարգմանութեանց, աւելորդ տեղ երկար ճապաղ փոխադրութեանց եւ նաեւ շատ մ'անյայտ ջրհոսաց: Այս նպատակաւ եւ յօգուտ գրքին ապագայ նոր հրատարակութեան մասնաշնչ կ'ընենք հոս քանի մի կէտեր, յանձնելով զանազան թարգմանչին ուղարկութեան: Համառօտութեան համար զանգ կ'ուսնուք նշանակել թէ ինչ կերպով թարգմանուած են անոնք միւս օտարալեզու փոխադրութեանց մէջ:

Նախ աչբի կը զարնէ որ տեղ թարգմանութիւնն անմիաբան է բնագրին, այսինքն այն

բնագրին որ 1843 տարգրութեան մէջ կ'երեւալ: Բայց երբ մասնաւոր ուղարկութիւն գարեօտի, կը տեսնուի որ թարգմանին ուրիշ օրինակն յատկապէս լամբրանեան կողմանին՝ հետեւած է, որ յաճախ կ'ուղղէ բնագրին միջին ու արտաւարած տեղերը: Սովորաբար ծանոթութեանց մէջ ալ նշանակուած են այս ընթերցմանց տարբերութիւնը: Իսկ ուր այս օճով ալ միջին եւ արտաւար պարբերութիւնները չեն կրնար ուղղուիլ, բնական է որ ջանացուն պայպէս կամ պիպէս համառակեան իմաստ մը գտնել եւ թարգմանել: Այս գէպերուս մէջ թարգմանը յաճախ հետեւած է իմիտի ուսուցիչն փոխադրութեանց, եւ նոյն կէտերը նոյնպէս նշանակած՝ Ծանօթութեանց մէջ: (տես Ժան. 22, 27 եւն եւն:) Այս ամենը լաւ եւ գովութեան արժանի է: Միայն տեղ տեղ կը գտնուի որ թարգմանը լատինացի սրբապետ է բնագրին եւ այնպէս թարգմանը: Միտի օրինակ մը յիշելու համար՝ «Դարեհ, կ'ըսուի (էջ 100), այսպիսի շարժանքները չկրնայ, Սկիւթացիները ինչ կ'ընէր բայց բնագրին է (Բ, Ժ, Ժ) «Այսպիսի կ'իյն ինչոց Դարեհ» ի Սկիւթացիս զանաւոր» (երկու օր, «պատուի հա») ուստի թարգմանիչը «պահուտ» բառը լատինացի սրբապետ է «փախուտ»: Մեր ինդրէն դուրս է թէ ուղիւ է այս սրբապետը նշանակուելու էին այս եւ նման փոփոխութիւնները:

Երկրորդ քիչ շատ ազատութիւն կը տեսնուի աշխարհարար փոխադրում մէջ, յաճախ նաեւ այնպիսի տեղեր՝ ուր ամենեւեմ պէտք չի տեսնուիլ, մասնաւոր մասը ու փոքր կէտերու մէջ: Օրինակի համար փոքր տարբերութիւն է նախընտրէր կը կարծար (էջ 235) «Դոյս զօրագրէին ինչ արեւ խմբիցը», ուր բնագրին է (Գ, Ժ, էջ 203) «սալարի նոցա զլուս արուցալ արեւ», բայց վերջապէս զանապառնութիւն զնելու է «եղան» եւ «ցլու» մէջ, եւ հոս անհարկուած թունաւորման սովորութիւնը (տես նաեւ Ժան. 640) նախնիք զլուս արեւն հետ սերտ կապուած կը յիշեն սովորաբար: — (էջ 252) «Ախնեալով Զապուհից... օգնեցիք նորան զընդ, իսկ բնագրին է (Գ, Ժ, էջ 217) «... օգնեցալ նմա զընդ զնոյս» զոր կրնար Աշալի առ Ազալէ գրել իբր Զապալովութիւն կ'որ անհին, բայց ոչ՝ էթէ օգնած էր Զապուհի ընդհանրապէս իւր ունեցած «զօրով» — խորհրդացի առ յատկութիւնը կու տայ Հայկոյ (Ա, Ժ, էջ 21) «կորսվածից եւ հոգովով», տակը է թարգմանչին (էջ 25) պարզ «քալ նետանից եւ ակնուոր» ըսելով, աւելի ազատ՝ երբ նոյն Հայկոյ «գեղապատաշած եւ ակնուոր, յատկութիւնը կը բացատրուի (էջ 25) «գեղապատաշած եւ ակնուոր», ուր էթէ առաջին բառը պահուած է՝ արգելք չկար երկրորդն ալ պահելու աւելի ճշդութեանը: արդէն ուրիշ տեղ ալ՝ ալ նոյն բառն այլապէս թարգմանուած է, երբ բնագրին (Ա, Ժ, էջ 28) «Սիրտիկ, զոր ձգ էր անհնայ», խօսքը կը փոխադրուի (էջ 23) «Սիրտիկ, ամբարանու եւ խաշոր» (հոս անգլ «սեզ» պէտք էր թողուլ, որուն իմաստն նրբութիւնը չի տար հոս «ամբարանու» բառը):

Ընդհանրապես ցանցաւ չեն այն գէպերն երբ բնագործն միեւնոյն բաւժ. մերթ այսպէս եւ մերթ այնպէս իր թարգմանութիւն: Հատարուն մէջն յիշեց որինք մը՝ (Ա, Ե, էջ 11) “Գծաւարա-հաւաք եւ տաժանեկն է գիւտ ժամանակացն... առաւել եւս գիւտ որդէծնութեան Նոփարա-լուծն քննարդ յերկր անոր որդակն Նոյի:” Կընէ խորհնայր, իսկ թարգմանոր (էջ 12) “Գծաւար եւ ծանր է ժամանակի գիւտ... առաւել եւս ծանր է գտնել Նոյի երեք որդիներէն ծագած Նոփարա-լուծն ցեղերի որդէծնութիւնը” եւն: Լոս թողլով ճանճ “Գծաւարահաւաք, բառին պարզ “Գծաւար”, եւ “տաժանեկ” աստիճեանն պարզ “Ծանր” փո-խադրուիլը, համարեմ իր բերէ՝ թէ՛ւ ալ իմաստի անճշտութիւն, “Նոփարալուծն ցեղ” գրել աշ-խարհարար մէջ, ուր բնագործն Նոյի որդաց Նո-խարան կամ “Նահապանական” ծննդոց վրայ ի խօսի: Բայց աղբն ի՞նքն ալ քիչ մ’ետոր շատ լաւ թարգմանած է Նոյն բառը, երբ Նոյն Նիւթոյ մասին խորհնացոյ (Ա, Թ, էջ 21) առ խօսքը “Չեւրբանալուր քի ի ծննդոց երկց Նոփարալա-կանաց այսոցիկ արանցս զարս անուանիս կարգա-շարադասել” և կը թարգմանէ այսպէս. (էջ 24.) “Կարգով շարած էր այս երեք Նոփարալուր սերուն-դից եւեւել մարդիկներն անունները”:

Անշուշտ մանր բանք են ասոնք. բայց չու-նալու է որ պէտք չեղած տեղը նաեւ այսպիսի մանր տարբերութիւններ ազդեալին: Եթէ խառապա-հանք համարուինք չափով, կրնանք իրր շատագո-վաւթիւն բերել այն պարագան, որ բանաւի քանի մը տեղ համեմատելով՝ այս կարգի ազատութիւն-ներ ու շեղումներ քիչ ալ յաճախեալ երեւցան մեզի: Բայց աստի՛ ինչպէս վերսլիշեալ օրինակ-ներէն ոմանց վրայ ալ կը տեսնուի, սովորաբար այս մանունը ալ կրնան խօսքին իմաստն այլայլել: Այսպէս մծ բան չէ տեսնուշ, երբ բնագործն (Ա, Թ, էջ 41) առ խօսքը “Առ սովառ (Նիւուառ) Աբրահամ աւուրը Բաֆալ” և իր թարգմանութի- (էջ 49) “Աորա ժամանակ Էբրա՛նաւ Աբրահամի օրերը” և, բայց եթէ պահանջէ մէկը որ բառական թարգմանութիւն “(Միշնել) Ասոր ժամանակն ին հաւնին Աբրահամու օրերը” կարծենք բծախնդիր պա-հանջորոշ են: Խորհնացոյ միտքը չէ Տոս ճշգրէլ թէ երբ կը լինէ Աբրահամու օրերը, Նիւուալի՞ օրով թէ աւելի ուշ. այլ ժամանակագործին համեմա-տել երկուքին ծննդաբանական աստիճանը, ցու-ցնելու թէ Նոյն գծին վրայ են երկուքը, մին տասներորդ՝ Սեմայ, միւր՝ տասներորդ. Բամայ, ինչպէս բացայայտ ալ կը անմեծի ուրիշ տեղէ (Ա, Ե, էջ 12.), ուստի թէ Աբրահամու օրերը Նի-ւուալայ ժամանակ կ’իլինան: Անշուշտ խորհնացո-ր ժամանակագրական շատ սխալներ ունի. բայց պէտք չկայ նոր մ’ալ աւելցնել՝ զԱբրահամ՝ Նի-ւուալայ օրով մեռած գնելով: — Եթէնք եր-

կորդ նոյնպէս փոքր շեղում մ’ալ Խորենացի (Ա, Գ, էջ 7) պարսաւելով հնոց անուանմանաբու-թիւնն, եւ ղովելով իւր անուանմանը Մեհենանս, կը պարզէ իւր գործին ծրագիրն, տեղեցնելով թէ “Գեղեցիկ զար. լեզ. հարաւոր (մի օրինակ՝ համա-րեալ) ի փառս եւ անձնս հշտութիւն” Թարգ-մանիչը հետեւած է այն “մի օրինակին” եւ գրած. “Գեղեցիկ փառք է ա լեզ. համար եւ անաշխատ վայելաւոր” և երբ ընդ իմաստ յարմար չէ. եթէ “հշտութիւն” չ’ուզուի նոյնութեամբ պահել, գտնէ “անաշխատ վայելք” փոխադրելու էր. մի նոր գաղափար լեզուին մէջ “վայելելութիւն” այս իմաստը չունի:

Աբրահամ չեն պոխիթ տեղեր ալ, որոնք՝ համեմատելով բնագործն հետ, աւելի ազատ, եր-բեմն նաեւ արայալով թարգմանուած կ’երեւան: Կը շատանալոր հոս քանի մ’այսպիսի տեղեր յիշելով, ցուցնելու որ թարգմանիչը տակաւին մծ խնամք տանելու է իւր գործը հեղհեղեղ կատարելագոյն բնուի: Խորհնացոյ (Ա, Գ, յիշելով մարդկայինն սկզբան ժամանակաց մասին հնոց այլեւայլ կար-ծիքներ ունենալը, կ’ընէ թէ ասոնց մասին իւր գրոց մէջ չ’ուզեր գրել, “այլ վասն երկարութեան առաւելիկայ գործոյս՝ այլում տեղոյ եւ ժամանակի զայտոսիկ թողեալ” և կ’անցնի յիշատակելու. քանի մը բան: Գտակապէս խօսելով Նիւուալայ մասին, կը յաւելու (էջ 9) “Այլ զայլն վասն սորա ի տեսու-թեանց” և հրաբխելով իւր յուզութեանցօտ փեղ. “Թարգմանութիւնը հոս շատ ազատ է, այսպէս (էջ 10). “Այլ սորա մասին ուրիշ մտքմտու ք-ցորդութիւններ եր ինկարած ասիշ տեղին կ’ու-նին” և, Ամէն բնթերցող կը տեսնէ որ՝ թէ եւ ճշ-հանուր իմաստը Նոյն է, աւելի յարասութիւն մըն է աշխարհաբարը. քան բուն թարգմանութիւն. օտարութիւն է մանաւանդ “հնթարած” փոխադրու-թիւնը: Խորհնացի այնպիսի ուրիշ գործ մը գրած է թէ ալ՝ կրնայ եմթարական ըլլալ. բայց իւր ըստան է՝ թէ նաեւ Նիւուալայ խնդր մասին զննթեր-ցողը կը խաւրէ այն տեղոյն՝ որուն վրայ վերն ուշադրութիւն հնարեալ էր: — Նոյի որդաց եւ յաւերդ. Նահապանաց մասին կ’ընէ խոր. (Ա, Ե, էջ 11). “Չորոց մեր սկեսալ ճառեսցուք, որքան է կարողութիւն, որպէս գտաք զհաւասար ի հնոց

(յառա՛ջ քան 2100)՝ առով մտք 50 արալ թագաւա-րութիւն, Հափորմայ 24 արալ, որն ետքը կը գնէ Նիւուա, ուստի ԻԲ քարուն (քիչ յառա՛ջ քան 2000)՝ Աբրահամու օրերը կրնային հնիք քիչ շատ Նիւուաթի զգաթուել: Աստուածային այլեւայլ բնագործ ժամա-նակագրական տարբերութիւնը հնուէ զուր թողով, սովորաբար կը հաւելն թարգման մեծեղանքն 2000 արալ մտեղը կամ իւր 1990 Ն. Բ., եւ ասով մտք ըստ Ս. Գրոց 175 արալը քանք, մեռած կ’ըլլայ իւր 1815ն Ն. Բ.: Եւ յամենայն գեպ հնոց Նիւուալայն ասած ժա-մանակն ետքը: — Բայց մի խնդրքը համար սոյ խնդրու-կան թուերու պէտք ալ չկայ: Խորհնացի ծննդաբանու-թեանց մէջ (էջ 12) երկուքն իրարու զուգաթուել կ’ուզէ յայտնաւել, նաեւ՝ “Մի՛ ամս հարկ. . . Թարգմա Խ. Բ. խնուած, ինքն զԱբրահամ”, երրորդ զուգաթուին ծննդա-բանութիւն՝ “Բա՛մ ծնանք զԷբր. . . Նիւու ծնանք զԱբ-նաւա. . . երրորդ Եսթրէլայն է, որ կ’աւարտի “Արամ ծնանք զԱրայն գեղեցիկ”:

1 Լոս է հարկէ խնդրէ գուրս է ասորեանսանեց ժամանակագրութիւն, որ նոր պիղծանք են գիւտելու համեմատ բոլորովին յեղաշրջելու մի օրեր: Բայց հնիք խորհնացոյ ժամանակն յառա՛ջ են յետա՛յ հնիքագիր Ասորեանսանեց կը գնէին Նիւու՝ ԻԲ քարուն Ն. Բ.

պատմութեանց, մերով մասնի միջինն անոնոց, Այս խօսքը թարգմանուած է (էջ 12)։ «Սոցա մասին ահա կսկսեց պատմել մեր խորհրդութեան շափ, ինչ որ հասանալիս գտանք հին պատմութիւններէն, որովք մեր խորհրդի բաղադրանքն անոնոց է», թարգմանութիւնն նախ հակառակութիւն մ'ունի, յիշէ խորհրդի հին պատմութիւններէն քաղածները պարզ հասանալիս կը գտնենք, չէր կրնար խօսքին երկրորդ պարբերութեան մէջ գառնալ անմիջապէս իբրեւ բոլորովին անոնոց հոգալիւ, բայց արդէն «հասանալիս» չ'ըսեք խորհրդացի, այլ՝ ստոյգ, «հասանալի» իսկ վերջին պարբերութիւնը բոլորովին անյաջող կը համարուի, որուն առիթով տուած կ'ընենք «մերով մասամբ», բացատրութեան «մեր խորհրդի» հակառակութիւնը, յայտնայ այս չէ տեղւոյն իմաստը, այլ «մեր խորհրդի»։ Վասն զի խորհրդացւոյ բաժան այս է թէ՛ Պիտի պատմութիւնը ինչ որ հին պատմութիւններէն ստոյգ կը գտնենք, մեր խորհրդի բոլորովին անոնոց, առանց առանձնեան կամ կեղծելու։ Ուստի այս ալ այն բացատրութիւն տեղեկութիւն է, որ խորհրդացի կրկին ու կրկին կը շնայ հաստատուել իւր անկեղծութիւնը, թէ եւ խառնակ ինչ որ կը գտնեն, առանց իւր կողմից թարգմանութեան եւն։ — խորհրդացի (Ա, 9, էջ 15) կ'ըսէ։ «Բայց եւ ուրախացայց հասանալիս առաջնակարգ իմաց բանից ի սիրելոյն իմմէ... Սիրելոյն» եւն։ Թարգմանութիւնն է (էջ 17)՝ «Բայց եւ այժմ կ'ուրախանամ» փոխելով իմ առաջնակարգ անառնիս փոխելով իմ առաջնակարգ... Սիրելոյն» եւն։ Դրանով թարգմանութիւնն մէջ (տես Դան. 34) կ'ըսէ թարգմանիչը թէ «անգլիկութիւնն անտեղիւ», փոխադրած է հետեւելով Պիտիին արագութեան, աւարի «հասանալի» բացատրութիւնը իբրեւ «հասանալի» անտեղիւ, իսկ. բայց այս դեպքին մէջ «սիրելով» թարգմանութիւնն աւելորդ էր եւ ջնջելի, բնագործին մէկ բացատրութիւնը կրկին բացատրութեամբ պէտք չէ փոխադրել։ Բայց կրնար նաեւ պարզ «սիրելով» թարգմանելով, թայտնար «հասանալի» եւ «հասանալ» նոյն իմաստով կը գործածեն նախնեացմէ անմարդ։ — Մարմայ մասին կը պատմէ խորհրդացի թէ բանելով զՆիւքար կը բերէ Արմաւիր, «եւ անիւ ուրեմն ի ծայրս աշտարակի պարսպից ցից վարեալ երկաթի բնդ ճակատն» յորմէ վարեալ հրամայէ, Այստեղ թարգմանութիւնը կ'ըսէ (էջ 36)՝ «...պարսպի աշտարակի ծայրէջ հրամայեց կախել նարն, երկաթի ցից խիւղով ճակատին», Գուրս ինկած են յորմէ լուրհէ, բառերը, որ խօսքին իմաստի ներքինութիւնը կը փոխեն։ խորհրդացւոյ բաժան այն չէ՝ ինչպէս թարգմանութիւնն կրնայ այնպէս հակոցելի, թէ Նիւքար պարզապէս կախուցեալ աշտարակին (ստեղծ) պարսպով, եւ իբր պատմի ուրիշ մէկ մասը՝ ճակատն ալ երկաթի էլ «խիւղով», այլ թէ՛ ճակատն անցած երկաթի ցիցը՝ զխուռն ետեւէն գուրս ելած՝ պարսպի աշտարակին ծայրէջ դռնի մէջ փռել հրամայեց Արմայ, որով ի Նիւքար կախուած ալ կ'ըլլար Նիւքար։ — Արշակայ մասին կը պատմուի (Բ, 1, էջ 82) թէ «նիւքար իւր զարդարանքը, որ էր որեւի՛ր վերանց փռուլ, ձգեալ

է նիւքարից» խառնագոյնն նստոյց յերկամաքար արձանին», Թարգմանութիւնն է (էջ 93) «Իբր բոլորատեղէ նիւքարը» փռուածն էր մէջ լուրհէն լուրհէն տեղեկութիւն, շատ խոր նստեցրեց պիտի քարայր արձանի մէջ, լուրհէն տեղեկութիւնն մէջ (ծան. 267) ալ կը նշանակուի թէ «բոլորատեղէ» միակտուր, իսկ զեռույնների արձանն մէջ թափառած ըլլալը՝ «Թիւնուար» կը նշանակէ, Ընդհանրէն Նիւքարի ալ առաջինը. բայց վերջինն անմարդ էր խորհրդացւոյ գծած պատկերին նպատակն է Արշակայ հակադասան ոյժը նկարագրել, եւ անոր իբրեւ հակադէմ նաեւ նիւքարին անստոյգ զիմացական պնդութիւնը։ Այս նկարի նստեցրեալ ազդեցութիւնն ըր չէ տար բնութիւնը թէ նիւքարը «Թիւնուար» էր, Արդէն այս թարգմանութիւնը հետեւութիւնն է «միւս» բային սխալ իմաստով հակոցելու։ Նախնեաց զարկանքութեան մէջ «միւս» բայ թէ իւր սովորական իմաստով՝ շատ յաճախ գործածուած է երկաթը ջրելու կամ պղծապատիկ ընելու իմաստով. եւ այս է խորհրդացւոյ բաժան ալ։ Բայց բոլորատեղէ նիւքարին այնպէս կարծիք ու զիմացական էր, վասն զի՝ ինչպէս զիւրաքան ժողով կը վայելէր, սովորական կերպով պղծապատ եղած չէր, այլ զեռույններու արձան գործածուած էր այն երկաթը միւսելու կամ «միւս» ընելու։ Արդեւ՝ բոլորատեղէ նիւքարն ալ «միակտուր» հասկընալը հոս չէ յարմարեալ. նիւքար մ'որուն տեղը «բոլոր» կամ զեռույններ էր՝ ի Նիւքարի առեւի զիւրաքանական ոյժ պէտք էր գտնիլու արձանին մէջ վարեցուց. քան արտադէ կամ արժանայր նիւքար մը. այն է նաեւ տեղւոյն իմաստը, Գարձաւ չգիտենք ինչ կրնայ հակոցելի՝ նիւքարը «տեղեկութիւն» թարգմանութիւնն էր։ Ինչպէս բնագործին՝ ի նիւքարեաց բաժան ազդեցող ըլլալ կամ ոչ, կրնայ թերեւս անոր իմաստին վայր վիճարանելի, բայց քանի որ հոս մոզիք բան մը չկայ՝ պէտք է անոր սովորական մեկնութիւնը տալ, այսինքն՝ «հետեւին» էր Արշակի երբ իւր քաղաքործութիւնը կատարեց. «Ետեւից» անշարմար է ամեն դեպքի մէջ, Ըստ իս «Երկաթի» արձան, բացատրութիւնն ալ պահելու էր, փոխանակ «պիտի քարայր», թարգմանելու։ — Գունն մեր արձանեաց զարկան լեզուին համար անստոյգ է նաեւ յետագայ թարգմանութիւնն, ուր խորհրդացւոյ (Ա, 9, էջ 16) ալ խօսքը «Արք զայնտեղի թէ պէտք առաքելով» թէ պէտք ճշմարտութիւն հայտնել համարեց, բայց եւ... կը փոխադրուի (էջ 18)՝ «Այս բոլորն ու՛ր առաքելով համարէ, մի ծշմարտութիւն, բայց եւ» եւն։

Թողալը հոս նաեւ թարգմանութիւնն քննութիւնը, քանի որ մեր այս տեղանքի թիւնն ալ երկաթեցութիւնն առեւի քան արժան պէտք էր, բայց եթէ մէկը մանրամասն համեմատել բնագործին մէջ թարգմանութիւնը՝ կարծենք շատ մեծ պիտի ըլլայ ուղղելի կէտերով թիւնը, Եւ բաղձալի եր որ չպակտեք այսպիսի համեմատութիւն մ'որով գրեցի երբորդ տպագրութիւնը մեծապէս պիտի օգտուէր՝ հետզհետէ մանրաւորով այլեւայլ՝ ըլլալ նաեւ մանր թերութիւններէ եւ անմարդութիւններէ։

Քանի մը խօսք ալ գրեցի երբորդ մասին՝ Դանստիւն խորհրդացւոյ Նիւքարը։ Մեկ մասը Զեռու

գրաց եւ յատկապէս Լամբրոսիան օրինակին տարբերութիւններ նշանակելու համար գրուած են. մաս մ'ալ միմէն տեղերուն տրուած զանազան մեկնութիւնքն ու թարգմանութիւնք ցուցընելու. Առնցմէ զստ շատ մեծ թիւով այն Դասնօթութիւնքն որ խորենացոյ պատմութեան լուսարարական են նշուողւած են, ըստ անագոյն մասին հետեւելով Նիմիի եւ մասամբ Լամբրոսիային. Որչափ ալ առատ են այս Դասնօթութիւնք, որ զբերին մէկ մեծ մասը կը բռնեն (էջ 327—502), տակաւին շատ բան մնացած է լուսարարելու. Աշբի կը գարեն որ համեմատաբար քիչ գործածուած են նորագոյն քննութիւնք, որոց ընդհանուր ուղղութիւնն ինչ ալ ըլլայ, մեծ արդիւնք ունեցած են խորենացոյ պատմութիւնք պարզաբանելով, սխալ տեղեկութիւնքն ու ժամանակագրութիւնքն ուղղելով, բնագրին բացմանը մինչ թարգմանութիւնքը ճշդելով են: Անշուշտ զբերի երկրորդ տպագրութիւնք համեմատութեամբ առաջինին նաեւ Դասնօթութեանց մէջ մեծ բարեփոխումն կը ցուցընէ. բայց շատ բան կայ տակաւին ընելու. Իբրեւ օրինակ յիշենք խորենացոյ քանի մի խաղերուն որոնցմէ անմըք մեծ վիճարարութեան ալ առարկայ եղած են յօգուտ կամ ի ֆուտ պատմագրին, եւ որոնց մասին զոհոցուցիչ տեղեկութիւն մը չենք գտնիր Դասնօթութեանց մէջ. Դասնօթ է խորենացոյ (Ա, Ե, էջ 13) Թիրատայ մասին բաւել թէ «Ըստ ստուած թարգմանութեան ոչ ուրեք է բնագրի գրառի», մինչդեռ կայ Աստուածաշնչի հայ թարգմանութեան մէջ ալ. եւ այս առթիւ կարիքեր բթած խորհրդածութիւնքն (տես տնոր «Դանդաքարտութիւնք» են գործը): — Բիւշ մ'եղբոր կայ Աբիւգենայ վկայութիւնն, (որուն բացելին է Եւսեբիոս), որ իբր թէ պարուհական ըլլայ նաեւ Հայ նահապետաց ցեղաբնութիւնն Արայէն Արմենակ, «զոր աստ ուրեմն ոմանք բարձին» յիշեալ զբերէ, եւ որուն մասին հին է արդէն խորենացոյ համար անկապտող վիճարարութիւնք: — Հանրածանօթ է «Զապետոսի» (Ա, Է, էջ 15) ձեւին յունարէն բնագրի մ'անուշադիր ընդօրինակութիւն ըլլելն եւ ասոր յարակից ինդիքները նաեւ ի նպատտ պատմագրին, (յառկապէ՛ ֆետետր): — Անշուշտ չէ խորենացոյ յունարանէ կոչուելն Եպիփանուս իկղացոյ «Հերոսածոցն յանդիմանութեան», զորց (անդ, էջ 16), մանաւանդ որ վկայութիւնք կը գտնուի Եպիփանուսնան կողմ կողմ այնպիսի գրութեան մը մէջ՝ որուն գոնէ հայրենիք Ե գարեն շատ ուշ է թարգմանութեամբ: — Աւելի զարմանալի է որեւէ ժամանակին չկողմ խորենացոյն այն մեկնութեան՝ զոր կու տայ փոքուն Հայոց յունական Ա—Գ բաժանմանը (որոնք «անուանեն զվիկմայն զայն զտատին Արմենիան» են), մինչդեռ պատմութիւնն եւ տնոր հետեւութեամբ քննադատութիւնն ուշ ժամանակ կը դնէ անոնց ծագումը, այսին մասնաւորապէս որ խորենացոյ ալ ժամօթ է այս ամէնը. (Հմմտ. «Իսկ որ այլ է յոմանց ասի ի յունական կողմանն, մեզ ոչ է հայոց».) Հստ գոնէ քանի մի խաղը պէտք էր՝ աշխարհագրական այս բաժանմանը մասին: — Տեղեկութիւն չենք գտնիր զարեւալ

խորենացոյն այն նշանաւոր տեղւոյն վրայ (Ա, իր) ուր կը յիշէ «անհաստատ մարգոց, մէկ գրութիւնն, որ՝ իւր կարծեաց հասաւակ՝ Բագրատունիքն ի Հայկոյ կը գնէ, որ «ի բոյ բանիք եւ անոն իմն յաղաքս Հայկոյ եւ նմանեացն կապուէ», Ա. յո «Ստոյն—Ագաթնապետի» կամ «Անանիայի» յիշատակութիւնն անհայն կէտ մը չէ խորենացոյ քննադատութեան. (Պատկանեան, Ֆետետր, Ն. Մառ են.) — Խորենացի յիշելով Թագուհի եւ Սանգրատ մարտիրոսանայ, կը յուշուի (Բ, լր, էջ 111) «Եւ աստ ուրեմն յայտնել նշխարաց երկոցոցն, եւ փոխել յԱսագուհի,» Թէ ինչ անբնական է այս խաղին մէջ «առապար», իւր ուղիւրական իմաստով հասկընալն, կը ցուցընէ աշխարհաբար թարգմանութիւն (էջ 139). «Եւ այստեղ (— անաճիշդ փոխադրութիւն «աստ ուրեմն» բացատրութեան) նոցա երկուսի նշխարների յայտնելն է— մի ծայրս Թէ փոխադրվելը», Միմէ նախնիք իրենց ըստ աւագութեանն առաջնիցն նշխարը գտնելով՝ մի որ եւ է «ժայռոն» տեղ կը փոխադրեն, եւ զո՛հ կ'ըլլային, մինչդեռ իւրաքանչիւր սրբոյ նշխարները մի մի հոյակապ մատարան մէջ կը հանգչեցընէին: Ուրիշ տեղ (տես «Աբգ. Առաք.» էջ 135—137. Հմմտ. կարեւր, «Աբգարու զրոյցն» են) էջ 97—98) քանից որ բնագիրն ուղղուէ է «յԱսագուհի», ուստի յիշուածն է Առաքարի հոշակաւոր եկեղեցիին: Անշուշտ թարգմանիչն եւ այլք ոմանք համամիտ պիտի չուզէն ըլլայ այս կարգից, քանի որ Առաքարի եկեղեցին ինձն է Ներսէս Շինող (640—661), որով խորենացի իւր ժամանակը մատնած կ'ըլլայ. բայց գոնէ կարծենք յիշել պէտք էր այսպիսի կարծիք մը՝ նաեւ պարզապէս զայն իշխող փոքրէն, որպէս զն ընթերցողը չկարծէ թէ որեւէ ինչոր չկայ այն «մի ժայռոն տեղւոյ, մասին» — Նոյնը կրնայք բաւել շատ եւ շատ ուրիշ տեղերու համար ալ: Օրինակի համար ընթերցողը կարդալով Գ, իւր վրէպը կը սքանչանայ Տիրաւորութիւնքի առման այս շեղք նկարագրութեան վրայ. Թերեւս «պատմագիր», մ'ալ՝ վատահ պատմահօր հեղինակութեան վրայ՝ եւ ոչինչ համարելով բարդ այն «նորածնէ» քննութիւնքն, որ մ'այս ամէնք կ'առնու իբրեւ պատմական մանրամասնութեանց մեծ բովէ մը, եւ իբրեւ յստակ ճշմարտութիւնքն կը դնէ իւր յօրինելու գործին մէջ. Եւ սակայն ամբողջը՝ քանի մ'անուանց եւ փոքր պարագայից փոփոխութեան՝ առած է խորենացի վէպէ մը՝ կախիկենայ գործէն, Դուրայ եւ Թերայ առման ստորագրութիւնք յարմարեցնելով Տիրաւորակերտի՝ ինչպէս նմանեց շատ ուրիշ տեղից ալ. (տես բազմակի գրութիւնքն մեր վերջ յիշուած քննութեան մէջ էջ 56—69.) Արդ ամբողջ այս գործերը միակ Դասնօթութիւն մ'ունի՛ Դասն. 669, զոր ամբողջ յաւաք կը բերենք ցուցընելու թէ որչափ թերաւատար էր այս Դասնօթութեանց շատերը, Դասնօթութիւնն է. «Մ. Խոր. Խաղերէն թարգմանիչները իրաւամբ ասում են թէ Տիրաւորակերտը քանիցն իւր համար Դասարան գործածած գործերը (էջ) շատ նման է այն եղանակին, որով Անգլո-Մակեդոնացին Թերէ քաղաքն առաւ. Ուստի

Աղէքս, Մակեդոնացու կենսագրութեան հայերէն թարգմանութիւնի օտար պիտի չլինէր մեր պատմահայրը, Եղեթ թէ խնդիրը միայն «էն», բայց, երբ ամբողջ գլուխը կոչեցած է խորեանայի կայսրութիւնի պէկէն, զարմանք է կարգաւոր նոյն տեղոյ համար թէ այն գիրքը «օտար պիտի չլինէր», պատմագիրն: Այս արեւելի կը ցուցնէ թէ սրբափ բիշ գործածուած են Դանիթութեանց մէջ բազմութիւն նորագոյն գրութիւնները, եւ թէ որչափ բան անոնց մէջ այսօր ալ «հիմնովին» բարեփոխուելու պէտք ունին: Մակայն թորոշեց այս վերջին կէտն ալ, քանի որ մեր նպատակը չէ այս կարգի թերութեանց եւ անճշտութեանց լրակատար ցուցակ մը կազմել հոս: Երբ նպատակին համար՝ յառաջ բերուած օրինակներն ալ բաւական են:

Ի վերջոյ երկրորդ տպագրութեան մէջ ալ կան լռելիքներ (էջ 503—557.) առաջին խորեանացոյ ենթագրեալ Չորրորդ Գրքէն հաստատ մը, երկրորդ՝ Համառօտ Աշխարհացոյց Հայոց աշխարհին, երրորդ՝ Թամանակագրական ցուցակ մը (ըստ Չամչեանի եւ Սեն-Մարտենի), չորրորդ՝ Տիգրանայ մասին ֆանտոմի պատմածն իւր կիլոպարտաուն մէջ («կիլոպարտաուն» եւ հինգերորդ՝ քաղաքացի մը բռնեւտագիր արձանագրութեանց Գարեհի: Երկրորդ տպագրութիւն վեցերորդ յաւելումն ունի՝ ալ ունի, սպիտակ է դարձրած բնագիրն սա գրութեան «Սորոց վարդապետայն Հայոց Մովսէսի եւ Գաւթի Հարցունքը» (էջ 537—557.) Այս բնագիրն օրինակած է հրատարակել Նիմֆանի թ. 2048, 15 ձեռագրէն («Կապոյ գիրք») եւ օրինակելէն վերջ տեղեկացած է որ տպուած ալ կայ այս վերնագրով՝ «Գիրք հակամասական» եւն, (տպ. Ջուլայ, 1688) «ձեռագրի հետ գրեթէ համաժամանակ», Նոյնը տպագրած է նաեւ Գրեպ. Սրուանտանց (տե՛ս «Հնոց Նորոց», Վ.Պ. 1874, էջ 39—74.) եւ ասոր մասին գիտողութիւնները բոլոր հայագէտն կանխիր: («Քննութիւնը զորոց Գաւթի Աշխարհի, եւն, էջ 16—21.) ձեռագիրը ալ պակաս չեն: (Հմմտ. «Ցուցակ», էջ 479 եւ 1078. մեր ձեռագիրը թերի է.) Սակայն վերջինեւ տպագրութիւնըն այսօր գլուխաւորապէս ըլլալով՝ գէշ գաղափար չէր նոյն բնագիրը կրկին տպագրել խորեանացոյ զորոց բերել յաւելում, մանաւանդ որ գրութեան մէջ պատմաւանները հաւասարապէս Գաւթի Աշխարհի եւ խորեանացոյ մասին են: Պատմական մեծ արժէք մը չունի է չարիք. ամբողջ արդէն կրօնական վէճերու առթիւ յորինուած անթիւ կեղծայոց գրութիւններէն է, (մանաւանդ վիշաքանական բարձիրն), բայց ունի նաեւ քանի է հետաքրքրական կէտեր:

Երբ մատենախօսական տեսութիւնն որ շատ երկարացու, չիքած՝ հարկ կը համարենք կրկինէ որ խորեանացոյ աշխարհագրութեան մասին խոսելու հիւսիս արդի ձեւին մէջ, շատ օգտակար եւ ընդ հարաւարդէ ինքնավ պատրաստուած գործ մըն է: Եթէ այլեւայլ թերութիւններ մատնանի ընելու ջանացինք, յօգուտ գրքին էր՝ յուսալով որ մեր քանի մը գիտողութիւնըն առիթ ունի տան հե-

ղեակին իւր գործին այն մասերն աւելի բարեփոխելու: Թէ գլուխը է այն կարգի գրքի մը համար՝ որ արդէն բնագրական գրականութիւնն ունի, մի անգամով լրակատար ուսումնասիրական թարգմանութիւն մը հրատարակել, համարեւած ենք, մանաւանդ այն պարագային՝ որ հեղինակը շատ մը գործեր չէ կրցած ձեռք բերել եւ գործածել: Կայն իսկ Լանգլանայի թարգմանութիւնն՝ զոր առաջին տպագրութեան համար երկարաթիւն պատրաստուելու ատեն առձեռն ունեցած էր հեղինակն, երկրորդ տպագրութիւնն սրագրելու ատեն չէ կրցած ձեռք բերել: (տե՛ս էջ 43.) Այս կէտը կը շեշտուի անոր համար որ մեր քննադատութիւնը մի գուցէ կամուար պարտա մը համարուի, մինչեւ եւ մեր գիտունն էր գրքին կատարելութեան հանգանակել:

Վիեննա, 20 Մայիս 1898:

Հ. Յ. Յ.

Գալուստ Տէր Մկրտչեան (Միսրան) Ազաթանգեղոսի աղբիւրները: Տիգրանայ գաղափարաց Գործաւ եւ Շմինի վկայից որ վկայեցին յիշեալ: Վաղարշապատ 1896. 91 Եր.:

Հայագէտներին քաջ յայտնի Գալուստ Տէր Մկրտչեան (Միսրան) Մարկապատ բախտ ունեցաւ հայ թարգմանական գրականութեան մի հազուագիտ յիշատակարարը գտնելու: Այս Գործաւ եւ Շմինի** վկայաբանութեան հետոյն խմբագրութիւնն է: Գալուստ Մկրչ. որ ամենախիտ աւել է գործնում հայ ձեռագիրներին ուղղագրական եւ հաղարկական երեւոյթներով եւ թէ նոյն վիճակին, իւր հրատարակած յիշատակարարը Հայոց իշխանութեան Գործի Գալուստի մը աղբիւր է համարում, որ վկայութեան են Ազաթանգեղոսին իրօք, եթէ գտնուել է Ազաթանգեղոսի Գալուստի իշխանական աղբիւրը, ապա Տարքը պահանջուած է նորա մասին մի նոր գրութիւն, եւ այս անգամ աւելի հաստատուն հող վերայ: Այսպէս էլ նոյնը է Գալուստ Մ. իւր հրատարակած յիշատակարարին

* Մեր խոստման համեմատ կը հրատարակենք ներկայ մատենախօսականը, որ մեր ինքնուրոյ ճանաչողութեան թարգմանել Արժանապատիւ կոմիտաս Վ. Ի Ներին:

** Մեր Յայամաւորը կը լինեն Գալուստ եւ Մամուսն անուամբ:

1 Առաջին անգամ տպուեցաւ «Արտատի» մէջ 1896, Եր. 385—392 (թնագիր) եւ 425—440 (հետադարձութիւնը):

2 Այս նկատմամբ Գ. Տէր Մկրտչեանի զգուշեցման խոսքն առիթ է շատ ուսուցիչ ինքն, որը սակայն չէր ուզում շտապել: Գալուստ եւն, որ Նիմֆանի հետաքրքրուող չէ նշանակել յի զեւական ընկերացիները (Հ. Կ. Եր. 33.) ընդգրկ հրատարակութեան մէջ. կը բուրել իսկ այն բաների ուղղագրական ցուցիկ տալը, որոնք առանձին յի են գրուել: Ի զեւ, կարծես Գ. Տէր Մկրտչեան իւր ցուցան ընդգրկութեան մէջ երկու երեւոյթ է որոշում. 1. յի ընդգրկութիւնը եւ Իւր Եր. 33. բայց վերջին առաջին մանաւանդ արտայայտութիւնն է. ուղեւոր իւր մտքի յի ընկնելը. որովհետեւ Եւ հայերէն հիւ գրութեան մէջ կը պայմանագրեն է: